

МОВОЗНАВСТВО. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2-93(092)

*Олена ВОВК,
м. Дрогобич*

БОРИС ГРІНЧЕНКО ЯК ТЕОРЕТИК І КРИТИК УКРАЇНСЬКОЇ ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті проаналізовано погляди Б. Д. Грінченка на дитячу літературу загалом і дитячу періодику зокрема, а також визначено вимоги до журналу для дітей та обґрунтовано потребу створення українського дитячого журналу.

Ключові слова: народна школа, дитячий журнал, альманах, шкільна бібліотека, книга, стаття, ілюстрація, систематизація.

Vovk O. Boris Grinchenko as a Theorist and Critic of Ukrainian Children's Literature. The article concerns B. D. Grinchenko's views on children's literature in general and periodicals in particular. An attempt is made to define the requirements to the magazine for children. The necessity of creating a Ukrainian children's magazine is grounded.

Key words: folk school, children's magazine, almanac, school library, book, article, illustration, systematization.

Вовк О. Борис Грінченко как теоретик и критик украинской детской литературы. В статье проанализированы взгляды Б. Д. Грінченко на детскую литературу вообще и детскую периодику в частности, а также определены требования к журналу для детей и обоснована необходимость создания украинского детского журнала.

Ключевые слова: народная школа, детский журнал, альманах, школьная библиотека, книга, статья, иллюстрация, систематизация.

Постановка проблеми. Діяльність Б. Д. Грінченка завжди була спрямована на просвіту українського народу. Справа просвіти не може обмежуватися тільки народною школою: «Немає ніякого сумніву, що саме лише навчання читанню й письму не набагато просуне уперед розвиток учнів у школі і взагалі народну просвіту» [2, 27]. Тому він прагнув створити справжнє національне культурне середовище шляхом заснування національної школи, народних бібліотек, театру, а також розвитку справжньої національної літератури та періодики. «Кожна нова україн-

© Вовк О. Борис Грінченко як теоретик і критик української дитячої літератури

ська книжка, кожний номер української газети все далі і далі посуватиме національну свідомість, все більше і більше захоплюватиме людей хвилею національного воскресіння», – вважав Б. Грінченко [3, 22]. У процесі навчання й формування світогляду дитини велике місце він відводив створенню дитячих журналів, адже саме часописи можуть систематично впливати на дитину.

Аналіз досліджень. До оцінки світогляду й педагогічної діяльності Б. Грінченка зверталися свого часу Г. Шерстюк, С. Єфремов, Л. Козар, А. Животенко-Піанків, Б. Пастух, О. Неживий. Проте ще й сьогодні цікавою і зовсім не вивченою сторінкою діяльності Б. Грінченка є його погляди на дитячу періодику, а також його рукописні журнали.

Мета статті – проаналізувати позиції Б. Грінченка щодо дитячої літератури та періодици для дітей.

Виклад основного матеріалу. Б. Грінченко відстоював ідею національної освіти. Справу ж національної просвіти він не відділяв від справи національного виховання. Дуже важливе місце в його педагогічній системі посідала ідея виховального і розвивального навчання. У своїй статті «Педагогічне крутіїство» він зазначив, що «головна справа в школі – розвивати, виховувати духовні сили в дитині» [1, 24]. Він добре розумів, що комплексний підхід до навчально-виховного процесу, тобто взаємозв'язок усіх основних компонентів навчання й виховання: цілей, змісту, методів, засобів, форм, – значно підвищує його ефективність. До того ж Б. Грінченко завжди дотримувався одного принципу, на якому збудував свою дидактичну систему: навчання здійснювати шляхом залучення дитини до всіх доступних їй видів діяльності та вільне спілкування рідною мовою. Тому намагався спрямувати навчально-виховний процес саме на створення необхідних умов для глибокого розвитку задатків, здібностей і обдарувань кожного учня, вдавався до різних заходів, які допомагали б розвивати українську свідомість та духовність у дитині. Наприклад, він практикував написання дітьми рідною мовою власних творів, відгуків та рецензій на прочитані українські книжки, складання загадок, ребусів, шарад тощо. Розуміючи, що для досягнення такої мети лише уроків мало, педагог продовжував роботу й у позашкільний час. Так з'явилася ідея видавати рукописний журнал «Думка» силами учнів та за допомогою вчителів – самого Бориса Дмитровича і його дружини Марії Загірньої. Журнал цей зберігся в архіві Інституту рукописів НБУ НАН України ім. В. І. Вернадського [4].

Сформувавши власну педагогічну систему, Борис Дмитрович просто не міг не вчити й не виховувати за нею свою доньку Настю. Тому

він навчає її грамоти за українськими книжками і журналами, що писав для неї сам. У спогадах людей, що особисто знали подружжя Грінченків, є згадки про існування щонайменше двох таких журналів: «Квітки» та «Проліски». Борис Дмитрович не бачив різниці у навчанні й вихованні власної доньки та учнів Олексіївської школи, тому ті книги й журнали, що писалися для Насті, були улюбленою «лектурою» і для школярів.

Так, у спогаді «Біографія Грінченко Насті Борисівни», написаної М. Загірньою, читаємо: «Потім написав їй батько читанку друкowanими літерами, тоді почав «видавати» для неї журнал (...) буйними друкowanими літерами (...) Яке ж це було свято, як виходив журнал! Він звався «Квітка» і був ілюстрований. Були в йому оповідання, вірші, загадки і статейки науково-популярні» [5, 87].

Відомий педагог Григорій Шерстюк зазначає: «В цій справі повинна бути певна система, певний вибір книжок, а їх то й бракувало, їх майже зовсім не було. Та з цього становища, як і попереду, Б. Грінченко зумів вийти. Але як? – Знову власними силами. Він сам складає граматику, а потім і читанку, власноручно друкує їх, цебто пише друкowanими літерами, і по них вчить свою дитину. Коли цього стало замало, він видає для неї дитячий журнал «Квітку». Нам доводилося бачити і ті підручники, і журнал «Квітку»; вони збереглися у надзвичайно багатій бібліотеці небіжчика. (...) нам хотілося трохи зупинитися на зовнішньому вигляді тої «Квітки», того першого дитячого часопису на українській мові. Написано його надзвичайно старанно, розбірливо, як то потрібно для дитини, а до того досить густо оздоблено малюнками та візерунками. Переглядаєш сторінки цього журналу і дивиєшся, – яка то сила віри й переконання була в цій людині, що положила стільки праці на цю невеличку з вигляду річ, але яку велику з боку ідеї» [9, 13].

«Навчав нас читати по-українськи з своїх книжок, котрих у нього була ціла бібліотека і були писані ним самим печатними літерами. І досі пам'ятаю, як-от: «Квітка» – колядки се були розмальовані червоним і різним чорнилом, що нас, дітей, найбільше цікавило. А тепер нас, уже великих, цікавлять не ті квітки та візерунки, що змалу, а ті правдиві слова, що часто ти, дорогий наш учителю, промовляв до нас бездоленних» [6, 171].

Другий журнал, написаний для доньки, – «Проліски». Настин часопис» – зберігається в архіві Грінченка в ІР НБУ ім. В. І. Вернадського [8]. Цікавий той факт, що Б. Грінченко застосовував як одну з форм навчально-виховного процесу імітаційну ділову гру – самостійне написання і укладання журналу. Так з'явилися журнали, що писала їх Настя:

«Зоря» – перший Нащин часопис, «Зірка» й «Десна», які Борис Дмитрович дуже цінував, інакше не зберігав би їх усе життя.

Тривале спілкування з дітьми, постійні заняття з власною донькою, життєві спостереження, педагогічна практика підвели Б. Д. Грінченка до думки про необхідність негайного видання справжнього українського журналу для дітей і стали основою для обґрунтування теоретичних положень про створення дитячого журналу взагалі, які Борис Дмитрович виклав у своїй розвідці «К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе».

Розмірковуючи над тим, чому дитячі журнали не читаються взагалі або читаються мало, науковець доходить висновку, що головних причин дві: журнали видаються для дітей освічених класів, тому пишуться мовою, не зрозумілою учням народних шкіл; видавці дитячих журналів не розуміють, яким мусить бути дитячий журнал.

Саме на другій причині він зосереджує свою увагу, докладніше зупиняється й намагається розібратися, яким узагалі мусить бути дитячий журнал.

Щоб це з'ясувати, треба спершу визначити, для чого він потрібний, яка мета його видання. Завдання журналу для дорослих людей, на думку Б. Грінченка, – «слідкувати за рухом і розвитком сучасного людського життя, за рухом суспільним, політичним, науковим, літературним. Слідкувати, констатувати факти цього руху, з'ясувати їхнє значення й ступінь важливості для сучасних людей. Потім, на основі цього, на основі також вказівок історичного досвіду, указувати, що повинен робити народ, для якого журнал видається, яка його роль в майбутньому та що він повинен робити тепер. Указувати й спонукати до діяльності» [2, 28].

Перше, на що має звернути увагу видавець, – це, безумовно, те, що мета журналу для дітей не може бути такою самою, як і мета журналу для дорослих, оскільки дитина просто не в змозі розібратися в усіх політичних, суспільних, економічних, наукових питаннях, вона не може знати, яким повинне бути суспільство. Отже, мета дитячого журналу, як вважає Борис Дмитрович, – інша. Основне завдання, яке стоїть перед дитячим журналом і яке може бути здійснене тільки журналом (а не, скажімо, книгами, що видаються окремо чи серіями книжок), дуже важливе. Полягає воно в тому, щоб «систематично впливати на дитячу душу, виховуючи її у відомому напрямі, покладаючи в ній основи для гарного морального світогляду» [2, 29].

З цієї ж позиції Б. Грінченко підходив і до створення своїх рукописних журналів для дітей. Так, наприклад, вже на першій сторінці журналу «Думка», визначаючи мету всього журналу, він умістив вірш-заклик:

Оце буде наша думка
І наша робота!
Гей, збирайтесь, паруб'ята,
В кого єсть охота.
Гей збирайтесь, починайте
Думати-гадати
Та до оцих думок наших
Свої докладати [4].

У своїй статті Б. Грінченко пише не тільки про велику необхідність випуску журналів аби духовно піднести дитину, а й наголошує на великій відповідальності тих, хто займається виданням таких журналів. Оскільки «тільки-но навчилася дитина читати, – вона вже придбала нове поле для роботи своєї думки. Раніше тільки та чи інша життєва обстановка, серед якої дитина жила, була для неї цим полем. Тепер же дитячий кругозір значно розширився. У сфері моральних понять ще нічого немає остаточно виробленого, свідомо зрозумілого. Книга зустрічається з майже незайманим світом дитини. Надалі положення дитини у питаннях особливо морального плану непостійне, воно все змінюється до тих пір, поки у людини виробляється той чи інший світогляд» [2, 29]. Саме читання книг та журналів і може або допомогти в розвитку морального світу дитини, або, навпаки, зашкодити. Ось чому Б. Грінченко наполягав на тому, що дитячий журнал має починатися з чітко визначеної мети, у нього має бути «ясно вироблена система, до дрібниць продумані засоби й знаряддя впливу» [2, 29]. Якщо цього принципу суворо не дотримуватися, то дитячий журнал не буде відповідати своєму призначенню, а отже, буде в кращому випадку тільки збірником, який періодично виходить у світ.

Ще одну важливу проблему порушив Б. Грінченко у своїй розвідці: для того, щоб досягти мети, щоб журнал мав позитивний вплив на дитину, щоб у дитині формувалася особистість, видавці мають добре знати свого читача, знати рівень, стан його інтелектуальної й духовної зрілості.

Науковець відстоює думку, що впливати на світогляд дітей різного віку слід по-різному, використовуючи різні засоби. Адже те, що зацікавило б п'ятирічну дитину, напевно, буде нецікавим п'ятнадцятирічній, оскільки вони мають різні рівні розвитку. Грінченко заперечує можливість існування журналу для різних вікових груп одночасно, оскільки тоді б він повинен був мати щонайменше дві мети (для молодшого читача та старшого). А це, на думку Бориса Дмитровича, все одно, що гаятися за двома зайцями. До того ж, за умови такої подвійної мети в

журналі не можна говорити про системний підхід. Бо саме систему він вважав дуже важливою, просто необхідною умовою існування самого дитячого журналу. Отже, Б. Грінченко виступив проти ідеї об'єднання відділів для різних вікових груп в одному журналі. А якщо їх все-таки об'єднати, то «тоді це буде вже не один журнал, а два, хоча і в одній, спільній для обох, обкладинці. І найкраще тоді їх зовсім розділити, щоб молодшому не потрапило до рук те, що йому ще рано читати, та щоб обидва – і молодший, і старший – не м'яли та не рвали без крайності непотрібних для них частин журналу» [2, 31].

Ще більшій критиці дослідник піддав саму можливість існування журналу і для дітей, і для селян чи просто малоосвіченого дорослого читача, що практикувалося в той час. Адже дитина і дорослий селянин – це не одне і те ж. Безумовно, дітям не будуть цікаві та й корисні статті про сільське господарство, про суспільний устрій, про державний лад тощо. А селянинові, навпаки, саме ці питання у журналі й цікаві. А от, мабуть, дитячі казки будуть для нього якраз нецікавими. Крім того, доросла людина може читати все, написане для дітей, якщо написане воно зрозуміло. Щоправда, не все, що написано для дитини, буде цікавим дорослій людині. Проте не все з того, що читає доросла людина, може читати дитина. Цікаво, що як приклад Б. Грінченко наводить твори Гоголя, його «блискучо-поетичні фантазмагорії» [2, 32].

Б. Грінченко наголошував на думці про необхідність відокремити журнал для наймолодших читачів від журналу для дітей більш старшого віку. Щоправда, відстоюючи цю позицію, педагог виступає проти самого існування журналу для наймолодших. Оскільки не можна розраховувати, що дитина років семи-восьми зрозуміє ту певну систему, що її має журнал, тому часописи для такого віку буде більше альманахом, ніж журналом. А отже, вважає він, не варто видавати журнал для дітей віком до десяти років.

Таким чином, розмірковуючи над тим, кому має писатися журнал для дітей, Б. Грінченко відстоював думку, що «дитячий журнал треба видавати тільки для дітей, і притому для дітей приблизно одного віку, приблизно одного ступеня розумового розвитку» [2, 33].

У розвідці висловлюється також думка з приводу того, *що* писати і як писати для дітей. Борис Дмитрович порушує важливе питання – вимоги до такого періодичного видання, як дитячий журнал. Педагог виділяє кілька складових частин такого журналу:

1. Моральний ідеал.
2. Зображення життя.
3. Художність.

4. Зміст.
5. Мова.
6. Зовнішній вигляд.
7. Відділи журналу.
8. Головний принцип.

«Письменник для дітей, якщо він стоїть не нижче за свою задачу, це той самий місіонер, який несе світло любові й правди в незаймані душі своїх читачів», – на ці слова одного з педагогів, які наводить Б. Грінченко у своїй розвідці, він рекомендує звернути особливу увагу всім, хто пише для дітей [2, 34]. Адже саме на письменника покладено відповідальність за ідеї, які він несе своїм читачам. Твори для дітей не мають бути морально повчальними оповіданнячками, в них має бути дух, має відчуватися присутність морального ідеалу, справжнього ідеалу добра, правди, краси, гуманності.

Оскільки діти сприймають прочитане більше відчуттями, ніж розумом, треба неодмінно стежити, щоб у творах, призначених для дитячого читання, не було нічого, що йде врозріз із моральним ідеалом, треба слідкувати, щоб у творі не було псевдоідеалу. Водночас потрібно пильнувати, щоб у журналі не з'являлися також і безідейні твори, яких дуже багато саме в дитячій періодиці.

Життя у творах треба зображувати таким, яким воно є насправді. Не треба прикривати його рожевим серпанком, бо це обернеться розчаруванням у сприйнятті життя в майбутньому. Крім того, зазначає педагог: «Немає ніякої потреби вберігати дитину від розуміння того, що в світі багато горя й мучень, – навпаки, – необхідно, щоб вона як у справжньому житті, так і з книги вчилася любові й співчуттю до всіх страждаючих, обтяжених тяжким життям, до будь-якого горя. Якщо дитина буде зустрічати в книгах, для неї написаних, тільки блакитне й рожеве, то це може зовсім відштовхнути її від книги, убити віру в неї, якщо справжнє життя показує їй зовсім інше...» [2, 37]. Не треба також занадто відвертого реалізму в творі, щоб зберегти душевну чистоту дитини. Отже, «будемо зображувати життя таким, яким воно є, зі сторонами світлими й темними, однак тільки з темними, але не брудними» [2, 38].

Ще одна вимога, яку ставить Б. Грінченко перед дитячим журналом, – це художність. Він називає кілька причин того, чому твори для дітей мають бути художніми:

1. Тільки художньо написаний твір зможе вплинути на душу читача з достатньою силою.
2. З дитинства людина має розвивати в собі естетичний смак.

3. Тільки правдивий, художньо написаний твір, буде цікавий і дитині, і дорослому.

Твір має промовляти тільки на користь, розвиваючи в дитині розумову діяльність. Поганий же твір буде вбивати уяву, буде привчати розум до дрібниць, а почуття до вульгарності. Отже, твір для дітей повинен мати розумний зміст. Під розумним змістом твору Б. Грінченко розумів декілька необхідних речей, а саме: «щоб у творі для дітей був завжди цікавий сюжет, вихоплений із життя, правдивий, який заслуговує на обробку; необхідно, щоб видно було думку автора, щоб у творі не було нічого робленого, ніяких видуманих ефектів, а реальне життя, висвітлене ідеальним світоглядом автора або, якщо хочете, фантазія, перейнята тим самим світлом ідеалу, але фантазія на серйозну тему» [2, 40]. Будь-який твір, уміщений у дитячому журналі, повинен спонукати дитину до розумової діяльності, до критичного сприйняття життя, а отже, формувати дитячий світогляд.

«Мова в дитячому творі повинна бути цілком зрозумілою для читачів», – переконаний педагог [2, 40]. Вона має бути зрозумілою вже тому, що навіть найкращий за змістом твір буде найгіршим для дитини, якщо він написаний незрозумілою їй мовою. До того ж, дитина зовсім не розуміє натяків або розуміє їх неправильно. Тому їх треба уникати у творі. Треба уникати також двозначного висловлювання та будь-якого висловлювання, яке дитина може зрозуміти не так, як треба.

Аналізуючи зовнішній вигляд дитячого журналу, Б. Грінченко зупиняється на кількох речах: папір і друк, коректура, формат та ілюстрації. Видання для дітей повинне бути написаним великими друкованими літерами і на дуже якісному папері.

Коректура має бути бездоганною. По-перше, тому що дорослі самі мають виконувати роботу безпомилково, якщо цього вимагають від дітей. І по-друге, тому що доросла людина може здогадатися, що перед нею помилка, дитина ж, не знаючи правильного варіанта, буде вважати за правильний варіант написання саме помилку. Це може призвести до неправильного розуміння та запам'ятовування. Особливо шкідливі помилки у віршах, оскільки помилка тут спотворює не тільки зміст, а й розмір. Дитина має читати вірші естетично бездоганні, щоб навчитися відчувати красу, аби розвивати в собі естетичний смак. Тому краще зовсім не друкувати у журналі віршів, аніж друкувати погані вірші.

Щодо змісту журналу, то Грінченко вважав, що ідеальний дитячий журнал має містити ті ж відділи, які повинна мати й ідеальна дитяча бібліотека: літературний та науковий.

Літературний відділ має бути представлений фольклором, оригінальними творами та перекладами. Борис Дмитрович наголошував на

тому, що казки, які, безумовно, мають бути в дитячому журналі, не повинні бути занадто фантастичними. Фантастика не повинна ускладнювати розуміння ідеї, навпаки, має допомагати її визначенню. Б. Грінченко застерігав уміщати в дитячому журналі художні твори з утилітарною метою, бо вони не повинні вчити сільському господарству й ремеслам. Переказувати треба твори талановитих письменників, але не твори класиків, вважав Б. Грінченко. Цікаві його поради стосовно описів природи в літературі, яка «повинна відображати природу й нас самих з метою зробити нас кращими...» [2, 45].

Науковий відділ має бути представлений історією, історією літератури, географією та етнографією, природознавством. Історія літератури повинна вміщувати біографії найвідоміших письменників і бути написана в белетристичній формі. Історію краще подавати в біографіях героїв, історичних нарисах і літературних творах на історичну тематику. Б. Грінченко ставив низку вимог: усі твори на історичну тематику слід подавати в системі, не слід замикатися лише на своїй історії та головне – не перекручувати історії: «Історична белетристика й поезія (оповідання, повість, поема, балада, народна пісня, дума), треба тільки, щоб в них не перебрівувалась історія (...) При цьому ніяк не треба заключати історичне читання дітей в тісне коло тільки своєї історії. Навпаки, треба завжди і всюди показувати, що їх народ є тільки член великої всесвітньої сім'ї» [2, 47]. У дитячому журналі має бути відведено достатньо місця природознавству. Оскільки дитина має знати й розуміти природу, то в журналі краще представити всі розділи науки про природу. Тільки тоді, коли історія й природознавство стануть олюдненими, коли вони будуть науками про людину, що перетворює власну і навколишню природу, вони зможуть підготувати дитину до справжнього життя й реальної праці на благо суспільства.

Але найголовніше те, що найкращі твори не досягнуть мети, якщо вони будуть подаватися в журналі безсистемно, «тільки видання систематичне може бути справді корисним дитячим журналом (...) головний принцип його – систематизація» [2, 49].

Висновки. «Писання для дітей уважав Грінченко завжди своєю повинністю і то любовою йому повинністю», – зазначено в біографії Бориса Дмитровича [6, 12]. На жаль, він не встиг видати справжній дитячий журнал, але незадовго до смерті в нього були великі плани щодо дитячої літератури. І хоча сьогодні видавнича інфраструктура дитячих видань ще недостатньо сформована, ми можемо говорити про те, що більшість журналів, які мають успіх у маленьких читачів («Пізнайко», «Чомусик», «Малятко», «Соняшник» та ін.), побудовані саме за прин-

ципами, сформульованими ще наприкінці ХІХ ст. великим педагогом і видавцем.

Провідні науковці, що займаються дитячою літературою, нині виділяють ті самі принципи побудови дитячих журналів, що і Б. Грінченко. Достатньо навести пункти розділу «Редакційно-видавнича підготовка дитячих видань» навчального посібника «Дитяча книга: проблеми видавничої підготовки», написаного доцентом кафедри видавничої справи і редагування Української академії друкарства Е. Огар. У пункті першому цього розділу «Формування видавничого репертуару» авторка розглядає такі теми: «Організація видання», «Оцінка теми», «Оцінка комунікативно-виховного потенціалу твору». У пункті другому «Редакторське опрацювання оригіналу» розглядаються такі теми: «Організація тексту», «Адаптація наукової інформації», «Мовна культура тексту», «Підготовка апарату видання». Пункт третій «Оцінка художнього образу видання» вміщує: «Шрифтова «режисура» тексту», «Ілюстративний ряд», «Архітектура» дитячої книжки» [7, 5].

Отже, без перебільшення можна зазначити, що розуміння Грінченком дитячої періодики, не тільки не втратило своєї актуальності, а й заслуговує на детальне вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вільхівський. Педагогічне крутіство / Борис Грінченко // ЛНВ. – 1903. – № 7. – Т. 28. – С. 21–27.
2. Грінченко Б. К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе / Борис Грінченко // Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – № 4 – 5. – С. 27–50.
3. Грінченко Б. Д. Народні вчителі і українська школа / Борис Грінченко. – К., 1906. – 50 с.
4. «Думка»: Журнал, який писав Б. Грінченко разом з учнями в Олексіївці, з малюнками. 1888 – 1889 рр. – ІР НБУ НАН України ім. В. І. Вернадського. – [ф. І, од. зб. 31457]. – Арк. 82.
5. Загірня М. Спогади / М. Загірня / [передм., упоряд., прим. Л. Л. Неживої]. – Луганськ, 1999. – 160 с.
6. Над могилою Б. Грінченка : автобіографія, похорон, спомини, статті. – К., 1910. – 184 с.
7. Огар Е. Дитяча книга : проблеми видавничої підготовки / Емілія Огар. – Л., 2002. – 160 с.
8. «Проліски». Настин часопис. – 1894. – ІР НБУ НАН України ім. В. І. Вернадського. – [ф. І, од. зб. 31511]. – Арк. 116.
9. Шерстюк Г. Борис Грінченко і українська школа / Г. Шерстюк // Світло : Український педагогічний журнал. – 1910. – Кн. 1. – С. 9–14.

Статтю подано до редколегії 14.10.2013 р.